

Atatürk'te Yasallık (Meşrûiyet) Anlayışı

Dr. Kemal ÇELİK*

ÖZET

Dünya kurulduğu günden başlayarak, insanlık ve devletler yüzyıllar boyu hak-hukuk, eşitlik ve bunun kaçınılmaz gereği olarak demokrasi yönünde bir arayış içinde olmuşlardır. Uzun süren çabaların ortaya koyduğu gelişmeler sonrasında ve özellikle 1789 Fransız İnkılâbı, kral ve imparatorların buyruklarını kanun yerine koyan mutlak yönetim ve egemenliğe dayanan totaliter rejimlerini yavaş yavaş sona erdirerek; milletlerin kendi egemenliğine dayalı demokratik rejim anlayışlarının yaygın hale gelmesi sonucunu vermiştir.

Fransız İnkılâbı'nı iyi inceleyen ve kendisi de bir fikir adamı olan Atatürk; yaşadığı dönemin Millî Devletler kurulması ve Millî Egemenliğe dayandırılması gerçeğini görmüş, aynı zamanda Millî Mücadele'nin en sıkıntılı ve zorlu günlerinde bile, Yasal (Meşrû) uygulamalardan sapmayarak, demokrasiyi içinde barındıran bir siyasi rejimi benimseyen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, İnkılâp, Millî Egemenlik, Millî İrade, Yasallık

SUMMARY

Ever since the beginning of civilization, men have always sought for justice and equality, and therefor democracy. As a result of his efforts to this end, and especially the French Revolution of 1789, totalitarian regimes, in which the rules and orders of kings and emperors were regarded as law, started to come to an end one by one. Therefore, democratic regimes which were based on the sovereignty of nations themselves began to be more widespread.

Atatürk, who examined the French Revolution in detail and who was a man of thinking, realized the fact that the period he was living through was an age of national states and national sovereignty. Moreover, he established the Republic of Turkey on the basis of a democratic regime and he did not diverge from legitimate acts even in the most difficult periods of the Turkish War of Independence.

Key Words: İngilizce Karşılığı Belirtilecek

* Başkent Üniversitesi Atatürk Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü Öğretim Görevlisi.

GİRİŞ

Atatürk'te, Millî Egemenlik (Tam Bağımsızlık) ve Millî İrade (Halkın Kendi Geleceğini Kendisinin Belirlemesi) fikri tek başına yer bulmuş ve uygulamaya konulmuş değildir. Millet Egemenliği'ni yerleştirmeye çalışan Atatürk, bu fikri uygulamak ve benimsetmek konusunda, kaçınılmaz bir sorumluluk olarak gördüğü Yasallık (Meşrûiyet) anlayışına da her aşamada yer vermiş, bir bakıma Cumhuriyet yönetimini kurarken; Millî Egemenlik haklarını kullanan kişi, toplum ve devletlere, adalet ve eşitliği gözetmesini sağlayacak demokratik ilkelere bağlı kalmaları yolunu göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde Yasal Reformlar

Atatürk'ün yasallık anlayışını ve bunun değerini daha iyi açıklayabilmek yönünden, Osmanlı Devleti'nin yönetim şeklini ve gerçekleştirdiği yasal reformları kısaca değerlendirmekte yarar görmekteyiz. Başlangıçtan itibaren hükümdarların devletin toprağını kendi mülkü, ülkede yaşayan insanları kul olarak gören, verdiği buyruklar kanun sayılıp uygulanan, mutlak yönetim sahibi Osmanlı Hükümdarları döneminde, ilk kez, Sultan II. Mahmut'un Ekim 1808'de Ayanlarla¹ imzaladığı, merkezi otoriteyi tanımaları karşılığı ve yeniçerilere karşı denge unsuru olmak üzere Ayanlara ayrıcalıklar tanıyacağı yönündeki, bir sözleşme olan **Sened-i İttifak** adlı belge ile, yetkilerini paylaştığı fakat güç kazanıp otoritesini kurunca ilk fırsatta Ayanlara verdiği ayrıcalıkları kaldırdığı görülmektedir².

Osmanlı teba'sına³ ırk, cins, mal ve can güvenliği yönünden yasal eşit haklar tanıyan, adalet ve askerî reformlar içeren **Tanzimat Fermanı** ise, insan hakları yönünden önemli bir belge olmakla birlikte, uygulamada başarısız olmuştur⁴.

Osmanlılar döneminde, hükümdarların yetkilerini kısmen halkla paylaşmaları ve halkın yöneticileri seçme hakkı ile Millî İrade gereği yasal olarak Osmanlı Mebusan Meclisi seçimleri için oy kullanması ilk kez 1876 Anayasası (Kanun-ı Esasî)'nin kabulü ve ilânı sonucu gerçekleşmiştir.

¹ Ayanlar: Osmanlı yerel yöneticileri veya valileridir. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa gibi.

² Sened-i İttifak, Tanzimat ve Anayasalar hakkında daha geniş bilgi için aşağıda belirtilen kaynaklara bk. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 5, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 92, 93.; Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri "Sened-i İttifaktan Günümüze"**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1985, s. 3-7.; Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi** Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 44.

³ Vatandaş ve vatandaşlık anlayışı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Bu terimi ilk kullananlardan biri Namık Kemal'dir. Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in ilânı sonrasında giderek daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

⁴ Tanzimat konusunda daha fazla bilgi için bk. Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Demokratik, Kültürel Temeller**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s. 15, 16.; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.: Metin Kıratlı), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 106-115.; S. Kili-A. Ş. Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 11-13.; G. Bozkurt, **a.g.e.**, s. 48-51.; Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 261-266.

Osmanlı ülkesinin içinde ve dışında faaliyet gösteren Yeni Osmanlılar ve daha sonra Jön Türkler hareketi yanında Mithat Paşa, Ali Suavi, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve daha bazı aydınların gayret ve mücadeleleri⁵ sonrasında, Padişah II. Abdülhamit'in 23 Aralık 1876'da ilân ettiği ilk Osmanlı Anayasası, devletin monarşi rejimine hükümdarın başkanlığı altında kurulan bir parlamento ile meşrutiyet yönetimini getirmiştir. 1876 tarihli Meşrutiyet Anayasası; Ayan Meclisi ve Mebusan Meclisi'nden oluşan iki meclisli bir parlamenter sistem kurmuştu. Meclis üyeleri kullandıkları oylardan ve görüşmeler sırasında ileri sürdükleri fikirlerinden ötürü sorumluluk taşımayacaklardı. Padişah, her yasama yılı başında meclisi toplantıya çağıracaktı. Fakat, toplantının başlayacağı ve yasama yılının sona ereceği tarihleri sınırlandırma yetkisine sahipti. Meclisi çalışır durumda tutmak veya kapatmak yetkisi de padişaha aitti⁶. Bu Anayasanın en çok dikkati çeken yönü 113. madde hükmünde⁷: "**Padişaha ve Sadrazama, devlet ve ülke çıkarları açısından tehlikeli görülen şahısları hapis, sürgün ve idam gibi cezalara çarptırma yetkisi**" tanımış olmasıdır. Öte yandan, Anayasanın bir kısmında milletin vekillerine verilen yasal yetkiler, diğer bir bölümünde ortadan kaldırılmış, son sözü söyleme yetkisi Padişaha bırakılarak, Parlamentonun yetkileri kısıtlı hale getirilmiştir⁸.

Padişah II. Abdülhamit, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasını takiben, 14 Şubat 1878'de Parlamentoyu dağıtarak, 30 yıl süren oldukça sıkı bir yönetimden sonra, ülke içinde ve dışındaki etkili muhalefet ve baskılar üzerine, 1908'de Anayasayı yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı ise de; 31 Mart Ayaklanması sonucunda II. Abdülhamit tahttan indirildi. Yapılan seçimleri kazanan ve ülke yönetimini ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Anayasada değişiklikler yaparak, Kanun-ı Esasî adıyla bilinen 1909 Anayasası'nı ilân etti. 1909 Anayasası ile Padişahın yetkileri sınırlandırılmış, Parlamentonun yetkileri artırılmıştır. Bakanları seçme yetkisi Padişah'tan alınmış, Sadrazama verilmiştir. Padişahın, Parlamentoyu açma yetkisi kaldırılmış, dağıtma yetkisi de sınırlandırılmıştır. 1876 Anayasası'nın 113. maddesinin kaldırılması 1909 Anayasası'nın kayda değer önemli bir yönüdür⁹.

⁵ Yeni Osmanlılar, Jön Türkler, I. Meşrutiyet ve 1876 Anayasası ile II. Meşrutiyet ve 1909 Anayasası hakkında daha fazla bilgi için bk K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 15-23.; G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 52-62.; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1998 ve Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

⁶ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 158-172.; G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 62-79.; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, (Yayına Hz.yan: Erol Şadi Erdinç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 10, 11.

⁷ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 17.; S. Kili-A.Ş. Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 29-61.; T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, s. 13, 14.

⁸ S. Kili-A.Ş. Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 65-83.; G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 79-95.; T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, s. 11-13.

⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam* Mustafa Kemal 1881-1919, Yedinci Baskı, C.: 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s. 117-161.; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1983, s. 27-51 vd.; "31 Mart 1909'da.. Ayaklanmayı

Osmanlı Devleti'nde, Anayasal yönetime geçilmiş olmasına karşılık; gerçek anlamda millet iradesi söz konusu olmamış, Anayasa değiştirme yetkisi başta olmak üzere, tüm yetkiler Padişah'ta kalmıştır. Türk halkı, kısıtlı yasal haklarını bile gerektiği ölçüde kullanma olanağı bulamamıştır.

Atatürk'ün Yasallık Anlayışı ve Uygulamaları

Osmanlılar öncesinde olduğu gibi, Osmanlı yönetimi sırasında da bey, han, hakan, sultan veya padişah ünvanı taşıyan hükümdarlar tarafından yönetilen Türk Milleti, bir bakıma, hak ve hukukunun savunulması ile korunması karşılığı egemenlik haklarını kendisini idare edenlere bırakmıştır. Burada belirtilmesi gereken bir nokta, Atatürk'ün uygulamaları öncesinde, Anayasalar ilân edilmiş olmasına rağmen, millet adına egemenlik ve yasal hakları kullanmanın Padişah iradesine bağlı kalması ve genelde engellenmiş olmasıdır. Yasal hakların özgürce kullanımı konusu ancak, Atatürk'ün, milletin egemenlik hakkıyla birlikte, **Yasal** (Meşrû)¹⁰ hakları da ön plâna çıkaran anlayış ve uygulamalarıyla değişiklik göstermiştir. Bunu takiben, Türk Milleti'nin yasal haklarını gereği gibi kullanma süreci başlamıştır.

Çok sayıda kitap okuyan ve okuduğu kitaplar arasında insanlık tarihi ile tarih kitaplarına özel bir ilgi duyduğu anlaşılan Atatürk¹¹, bu sayede geçen yüzyılların dünyada ve toplumlarda meydana getirdiği değişim ve gelişmelerin farkına varmıştır. Atatürk, yakın ilgi duyduğu Fransız İnkılabı liderlerinin eserlerini de okuyarak, bu inkılâba yol açan fikrî gelişmenin, Monarşi yönetimlerini sona erdireceğini ve Millî Devletler kurulmasına olduğu kadar, demokrasi, özgürlük, adalet ve eşitlik ilkelerine dayalı olarak, toplumun hak ve hukukunu, yani yasal haklarını kullanması sonucunu verdiğini de görmüş, anlamıştır. Türk İnkılabı'nı gerçekleştirmek konusundaki fikir kaynağını büyük ölçüde Fransız İnkılabı'ndan¹² edindiğini belirten Atatürk; bununla birlikte, Türk İnkılabı'nı gerçekleştirirken, millî yapımıza uygun olmasına da gereken hassasiyeti göstermiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ni takiben, İstanbul'un ve vatan topraklarından bir kısmının

bastırmak üzere Selânik'ten İstanbul'a yürüyen birliklere hareket ordusu adını veren Mustafa Kemal'dir", bk. Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Kral Matbaası, İstanbul 1984, s. 53-56.; B. Lewis, **a.g.e.**, s. 173-237.; T. Z. Tunaya, **a.g.e.**, s. 20-22.

¹⁰ "Falih Rıfkı ,O'nun inkılâbı meşrûlaştırma metodunu da iyi belirtmektedir: Halkı övmek, yapacaklarını ona mal etmek ve bir halk emaneti yerine getiriyor gibi görünmek Atatürk'ün metoduydu", bk. Halil İncelik, "Atatürk ve Atatürkçülük", **Doğu-Batı** Makaleler I, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s. 370.

¹¹ Atatürk'ün okuduğu kitaplar için bk. Bilal Şimşir, "Atatürk'ün Kitap Sevgisi", **Atatürk Kültür ve Eğitim Seminerleri**, Ankara 1983.; Gürbüz D. Tüfekçi, **Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar**, Ankara 1985.

¹² "...Rousseau, Voltaire, Montequieu, Desmoulin ve Comte'un düşüncelerine ilgi duymaya başladı... 1789 İhtilâlini okudu. John Stuart Mill'i inceledi". Bk. Feridun Ergin, **K. Atatürk**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1984, s. 37, 38.; Cahit Tanyol, **Atatürk ve Halkçılık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984, s. 98-106.; Mahmut Esat Bozkurt, Recep Peker, Yusuf Kemal Tengirşenk, **İlk İnkılâp Tarihi Ders Notları**, (Hz.yan: Oktay Aslanapa), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1997, kitabın tümü.

işgali karşısında, Padişah ve İstanbul Hükümeti, bu işgallere engel olamamış, milletin hak ve hukukunu korumak yerine, boyun eğme politikası gütmüştü. Mondros Mütarekesi sonrasında, şehir veya kasabalarının işgal edileceğini duyan veya işgal olasılığını düşünen bazı bölgelerdeki halk, işgale karşı koymak üzere yararlı olacağını umduğu bir takım protesto ve girişimlerde bulunmuş, bazı yerlerde de işgallerin gerçekleşmesi üzerine işgal altına giren bölgelerle buralara yakın yerlerde Müdâfaa-i Hukuk, Muhafaza-i Hukuk veya Redd-i İlhak Cemiyetleri kurmuşlardı. Kuva-yı Milliye adı verilen milis müfrezeleri oluşturulmuş, küçük çapta da olsa yer yer işgalci düşmana karşı direniş başlatılmıştı¹³.

Atatürk, işgal altındaki İstanbul'da düşündüğü kurtuluş plânını gerçekleştirmenin mümkün olamayacağını görerek, Doğu Karadeniz'de Rum ve Ermeni Çeteleri'nin baskın ve cinayetlerine direnişle karşılık veren Türkler'i durdurmak, olayları yatıştırmak amacını taşıyan görevlendirmeye kendi isteğiyle talip olmuş, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelmiştir. Fakat, Samsun'a geldiği ilk günden itibaren, yakınlık kurduğu Türk halkından, umduğu desteği sağlayabileceğini görerek¹⁴: "*Millî hâkimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak*" kararını vermişti. Millî Mücadele'yi başlatırken¹⁵: "*Ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak, yavaş yavaş bütün bir topluma uygulamak mecburiyetinde idim*", demektedir. 18 Haziran 1919'da, Edirne'de I. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey'e şifre ile verdiği direktifte belirttiği hususlardan biri şöyledir¹⁶: "*Bağımsızlığımızı kazanıncaya kadar, bütün milletle birlikte fedakârca çalışacağıma mukaddesatım üzerine yemin ettim. Artık benim için Anadolu'dan hiç bir yere gitmemek kararı kesindir*".

Atatürk, Türk Milleti'nin hak ve hukukunu korumak anlamındaki Yasallığı, bazen Millî Egemenlik veya Millî İrade anlayışlarını desteklemek amacıyla kullanmış, bazen de Millî Egemenlik ve Millî İrade'yi, **Yasallık** (Meşrûiyet) anlayışını vurgulamak için kullandığı olmuştur. Bunun nedeni, sözü edilen terimlerin birbirini tamamlayıcı anlamlar taşımasıdır. Başka bir deyişle, Millî Egemenlik ve Millî İrade, bir milletin vazgeçilmez hak ve hukukunu ve uluslar arası **Yasal** konumunu ifade eder. Şimdi Atatürk'ün, **Yasallık** anlayışı ve uygulamaları konusunda bazı örnekler verelim.

Havza'dan, 3 Haziran 1919'da, Fransız siyasi temsilcisi Mösyö Defrance'ın, Sadrazamlık Makamı'na, Osmanlı Devleti'nin haklarını

¹³ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, Beşinci Baskı, Örgün Yayınlar, İstanbul 1981, s.94-100.; Doğu Ergil, **Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara 1981, s. 46-49 ve 96-103.; Kemal Atatürk, **Nutuk** 1919-1920, C.: I, 14. Baskı, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1982, s. 2-6.

¹⁴ Atatürk'ün, Samsun'a geldikten sonra, Kavak, havza ve Amasya'da halkla görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam** Mustafa Kemal 1919-1922, Altıncı Baskı, C.: 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1977, s. 21-42.; K. Atatürk, **Nutuk**, C.: I, s. 12.

¹⁵ K. Atatürk, **Nutuk**, C.: I, s. 16.

¹⁶ K. Atatürk, **Nutuk**, C.: I, s. 20.

savunmak için Paris Barış Konferansı'na gidebileceğini bildirmesi ve Türk Milleti'nin İzmir'in işgali sırasındaki olaylara tepki göstermesi nedeniyle, çeşitli Kolordu Komutanlıkları ve Valiliklere yazdığı bir şifreli telgrafta¹⁷: *"...Yunanlılar'ın İzmir ilini işgali önlenememiş değildir. Herhalde milletin kendi haklarının bilincinde ve onları çiğnetmemek için tek bir vücut halinde fedakârca harekete hazır olduğu, İtilâf Devletleri'ne karşı gösterilmeye ve ispata devam edildikçe, bu devletlerin milletimize ve onun haklarına saygılı olacağına şüphe yoktur..."* demiştir. Atatürk, Komutan ve Valilere; halkın gösterdiği tepkiyi arttıracak, harekete geçirecek girişimleri destekleyecek çalışmalar yapmaları, İtilâf Devletleri'ni etkilemek üzere bu tepkinin devamının sağlanmasını, İstanbul Hükümeti'ne çekecekleri telgraflarla¹⁸: *"Paris Barış Konferansı için seçilecek heyeti, tam bağımsızlık ile milletin hak ve hukukunu savunabilecek bilgi ve yeteneğe sahip kimselerden oluşturmasını"* bildirmelerini istemiştir.

Atatürk ile İstanbul Hükümeti arasındaki ilişkiler, İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin direnişi teşvik eden telgrafları nedeniyle, Dahiliye Vekili Ali Kemal'in 16 Haziran 1919'da bu telgrafları yasaklaması, 18 Haziran 1919'da ise; Millî Harekete karşı yayınladığı genelge üzerine, resmen bozulmuştur. Atatürk, bu genelgeye verdiği sert cevapta¹⁹: *"Ulusun sesini boğarak meşrû haklarını istemesini engellemeye ve 'vatanın mahvına' yol açmağa yönelmiş bu buyruğu, hiç bir 'namuslu telgraf memurunun' uygulayacağını ümit etmediğini, fakat böyle bir 'namussuzluğa cüret' edecek olanlar olursa, 'derhal' harp divanına verileceklerini"*, duyurmuştu.

21-22 Haziran 1919 gecesi, Yaveri Cevat Abbas Bey'e yazdırmış olduğu Amasya Genelgesi'nin²⁰ 1. maddesindeki: *"Vatanın tamamı milletin bağımsızlığı tehlikededir"* ve 2. maddesindeki: *"İstanbul Hükümeti üzerine aldığı sorumluluğu yerine getirememektedir. Bu durum milletimizi yok olmuş gibi gösteriyor"*, cümlesinde, İstanbul Hükümeti'nin işgaller karşısında yerine getiremediği sorumluluk, Türk Milleti'nin hak ve hukukunu korumak olup, yasal sorumluluk anlamını taşımaktadır. Amasya Genelgesi'nin 3. maddesinde: *"Milletin bağımsızlığını, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır"* derken, yasal bir temel oluşturmak gayesiyle, bu yasallığı sağlayacak millet iradesini harekete geçirmek isteğinde olduğu. 4. maddede: *"Milletin içinde bulunduğu durum ve şartların gereğini yerine getirmek ve haklarını gür sesle cihana duyurmak için her türlü baskı ve kontrolden uzak millî bir heyetin varlığı zarurîdir"*, derken, millete, haklarını savunacak temsilcilerini seçmesini bildiriyor. 5. ve 6. maddelerde, bu yasallığı tamamlayacak şekilde Sivas'ta, hemen bir Millî Kongre

¹⁷ K. Atatürk, *Nutuk*, C.: I, s. 28.

¹⁸ K. Atatürk, *Nutuk*, C.: I, s. 29.

¹⁹ S. Akşin, *a.g.e.*, s. 346, 347.

²⁰ Ş. S. Aydemir, *a.g.e.*, C.: 2, s. 39, 40.; S. Selek, *a.g.e.*, s. 257-259.; D. Ergil, *a.g.e.*, s. 111-118.; K. Atatürk, *Nutuk*, C.: I, s. 30, 31.

toplantısı kararının alındığı, milletin, illerin her sancağından seçeceği üçer temsilcinin Sivas'a gönderilmesini bildirmektedir.

Amasya Genelgesi'ni takiben, toplanmış olan Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde, Türk Milleti'nin, seçmiş olduğu delegeler tarafından temsil edilmiş olması, delegelerin de; Anadolu'daki bütün müdâfaa-i hukuk cemiyetlerini bir araya toplayan Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İdare Heyeti niteliğinde bir **Temsil Heyeti** oluşturması, ülke içine ve dış dünyaya, Atatürk'ün millî hareketi yasal bir çerçeveye oturtmaya çalıştığı mesajını veren gelişmelerdir. Sivas Kongresi sırasında Osmanlı Mebusan Meclisi'nin toplanmasını istemesi ve 1909 Anayasası (Kanun-ı Esasî)'ni yeniden yürürlüğe koydurmak çabası²¹ ile Sivas'ta yayına başlattığı gazeteye **İrade-i Milliye** adının verilmesi de, milletin kendi geleceğini, hak ve hukukunu **Yasal** (Meşrû) yönden belirleme hakkı demek olan Millî İrade'yi ortaya koymasını sağlamak çabasıdır.

Atatürk'ün, 23 Temmuz 1919'da, Erzurum Kongresi'nin açılış konuşmasında²²: “...*Milletin mukadderatına hâkim bir millî iradenin, ancak Anadolu'dan doğabileceğini belirttim. Millî İrade'ye dayanan bir Millet Meclisi'nin meydana getirilmesini ve gücünü Millî İrade'den alacak bir hükümetin kurulmasını, kongre çalışmalarının ilk hedefi olarak gösterdim*” ifadesinde geçen hükümet İstanbul Hükümeti olup, vatani korumayı ve bağımsızlığı sağlayamadığı takdirde; Erzurum Kongresi'nin 3. maddesinde yerine geçici hükümet kurulmasını önermektedir. Kongrenin 4. maddesinde, Millî İrade'den alınacağına işaret ettiği güç ise; milletin, mecliste ve hükümette yer alan temsilcilerine, kaderini veya geleceğini belirlemek konusunda verdiği **Yasal** (Meşrû), güçtür.

İstanbul Hükümeti tarafından Vali olarak Erzurum'a atanan Reşit Paşa, Millî Mücadele'ye zararlı olacağı düşüncesiyle, Erzurum'a giderken yolda öldürülmesi teklifine karşılık, Atatürk²³: “...*Ne diyorsunuz? Eşkiya gibi dağda, komiteci gibi sokakta adam mı vuracağız? Bizim devlet anlayışımızda bu yoktur. Bundan sonra bu memlekette vatandaş ancak mahkeme kararıyla cezalandırılır*” cevabını vermiş, böylece Millî Mücadele'nin başladığı dönemde Yasallığı ve adaleti esas alan, devlet adamı ve hukuk devleti ilkesini açıklamıştır.

Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde beliren görüş neticesinde; İstanbul Hükümeti'nin, Osmanlı Mebusan Meclisi'ni hemen toplantıya çağırması istendi. Padişah ise, Mebusan Meclisi'ni toplamak yerine, İngiltere ile

²¹ “İstanbul'da Padişah ve Hükümeti, müttefiklerle işbirliği ederek padişahlık idaresinin devamını sağlamaya çalışacaklar; Anadolu'da ise Mustafa Kemal ile O'nun etrafında toplananlar memleketin toprak bütünlüğü ve millî bağımsızlığı uğruna emsalsiz bir mücadeleye atılacaklardı”. Bk. K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 35.; S. Selek, *a.g.e.*, s. 260-290.; D. Ergil, *a.g.e.*, s. 124-163.

²² S. Selek, *a.g.e.*, s. 260-290.; D. Ergil, *a.g.e.*, s. 124-163.; K. Atatürk, *Nutuk*, C.: I, s. 65, 66.

²³ Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara 1975, s. 57.

imzaladığı gizli bir anlaşmayla, İngiliz mandasını kabul etti. Yine de, 1919 yılı sonbaharında, Mebusan Meclisi seçimleri yapıldı. 12 Ocak 1920’de toplanan yeni meclis, 28 Ocak 1920’de Misâk-ı Millî’yi kabul etti²⁴.

16 Mart 1920’de, İtilâf Devletleri kuvvetleri İstanbul’u resmen işgal etmiş, Osmanlı Mebusan Meclisi’ni basarak, çok sayıda milletvekilini tutuklamış ve meclisi dağıtmışlardı. Artık bir bakıma, başkenti fiilen işgal altına giren Osmanlı Devleti’nin sona ermesi demek olan bu gelişme üzerine, ‘Heyeti Temsiliye’ Anadolu’da askerî ve idarî yetkilere sahip tek organ haline gelmişti. Bu dönemde, Atatürk, Türk Milletini bir otorite altında toplamak, bağımsızlık savaşında halkın desteğini sağlayacak hukukî ve yasal (meşrû) temellere dayalı olağanüstü yetkilere sahip bir halk meclisi kurmak kararını almıştı. O sırada, Yunus Nadi Bey’in: “*Zaman kaybetmemek için meclis toplamak yerine, öncelikle güçlü bir ordu kurulması*” teklifine Atatürk: “*Bir devre yetiştik ki onda her iş yasal (meşrû) olmalıdır. Millet işlerinde yasallık, ancak millî kararlara dayanmakla, milletin genel eğilimine tercüman olmakla gerçekleşir... Önce meclis, sonra ordu... Orduyu yapacak millet ve temsilcisi meclistir. Çünkü ordu demek yüzbinlerce insan ve milyonlarca servet ve sâman (zenginlik) demektir. Buna iki üç şahıs karar veremez. Ancak milletin karar ve kabulü ortaya çıkarabilir*”, demiş, 19 Mart 1920’de, valiliklere ve kolordulara bir bildiri göndererek, bütün yurttan seçimler yapılmasını istemiştir. 23 Nisan 1920’de Ankara’da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Atatürk’ün düşündüğü Millî Egemenlik ve Millî İrade’yi, Yasal (Meşrû) ve hukukî yönden temsil edecek bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. TBMM’ne seçilen milletvekilleri de, Anayasal-Meşrutiyet Yönetimi devrini kapatmış²⁵, ülkede Millî Egemenlik ve Millî İrade’ye bağlı **Yasal** (Meşrû) temele dayanan bir kurul olarak, yeni bir dönem başlatmışlardır. Bu yeni dönem, Saltanat yerine, Millî İrade’yi yasal olarak temsil eden TBMM’nin Türk siyasî hayatına yön verdiği bir dönem olmuştur.

24 Nisan 1920’de, TBMM’ni açış konuşmasının bir bölümünde: “*Yasal (meşrû) ve sorumlu olmayan kuvvetlerin tahakkümüyle milletin ve devletin bütün kuvvetlerini birleştirmek mümkündür. Ama bu sonuç sürekli değildir. Bu birliğin yürümesi olanaksızdır. Bu Meclisin varlığı, her şeyden önce yasallık (meşrûiyet) ve sorumluluk esaslarının, milletçe itibar ve saygı görmesinin şart sayıldığına bir delildir. Şu halde, yüksek Meclisinizde oluşan yüksek millet iradesine dayanmak suretiyle yasallığın (meşrûiyetin) ve kanunların işlere hakim kılınması şarttır*”, sözleriyle, başarıya ulaşmak için yasal yolun gereği ve önemi üzerinde durmuştur²⁶.

Atatürk’ün yasallık anlayışı ile ilgili en dikkati çeken örneklerden biri, TBMM açıldığı sıralarda, Ankara’yı çepeçevre saran, TBMM ile Millî

²⁴ “Anadolu’da bu seçimler sözde İstanbul Hükümeti’nin, aslında ise Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kontrolü altında yapıldı”.Bk. K. H. Karpat, a.g.e., s. 36.

²⁵ K. H. Karpat, a.g.e., s. 37.; E. Aybars, a. g. e., s. 25.

²⁶ Ş. S. Aydemir, a.g.e., C.: 2, s. 270-272.

Hareketi etkisiz kılıp yok etmeyi amaçlayan iç isyanlar sırasında İtilâf Devletleri, Padişah ve İstanbul Hükümeti'nin²⁷: *“Bunlar İttihatçı, devleti savaşa sokarak, milleti bu kötü duruma düşürdükleri yetmezmiş gibi, şimdide müttefiklerimizle yenemediğimiz devletlere karşı kazanılamayacak yeni bir savaş başlatarak daha perişan hale getirecekler”* ve bunun yanında Ankara'nın, Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler içinde olmasını kastederek: *“Bunlar aynı zamanda Bolşevik (Komünist) yani din tanımaz ateistlerdir. Padişah-Halife efendimize karşı geliyorlar”* diyerek, halkı kışkırtmaları ve isyana teşvik etmeleridir. O dönemde, asker kaçakları zaten büyük sorun yaratmakta ve iç isyanların başlamasıyla birlikte; isyanlara katılarak bir kaynak oluşturmaktaydı. Bu durum millî birliğe ve güvenliğin sağlanmasına engel olmaktadır. Bu gelişmeler üzerine, TBMM kurulduktan çok kısa bir süre sonra, 29 Nisan 1920'de Vatana İhanet Kanunu'nu çıkardı. Eski hukuk usulleri yetersiz bulunarak, TBMM adına otorite ve yasallığı sağlayacak olan İstiklâl Mahkemeleri, başlangıçta sadece Kaçaklar (Firarîler) Hakkında Kanunla, 11 Eylül 1920'de kurulmuştur²⁸. Bu mahkemeler iç ayaklanmalar, casusluk, bozgunculuk, yolsuzluk, soygun, saldırı, ihanet, güvensizlik ve asker kaçakları hakkındaki siyasî ve askerî davalara bakmışlar, suç delili olmadan ceza verme yetkileri olmasına rağmen, öncelikle delile dayanarak ceza vermek yolunu uygulamışlardır²⁹. Genelde, böyle inkılâp ve ihtilâl dönemlerinde bir takım kimseler, Çerkez Ethem tarafından³⁰, Millî Harekete de zarar verecek tarzda, suçlu ya da suçsuz olduğuna bakılmaksızın keyfî şekilde cezaya çarptırılırken; Atatürk ve TBMM'nin kurduğu İstiklâl Mahkemeleri'nin yasal adil uygulamaları, iç isyanlara katılan çok sayıda insanımızın pişmanlık duyarak, Millî Harekete katılmaları sonucunu vermiştir.

TBMM kurulduğu sırada, 1909 Anayasası'nın varlığı nedeniyle, ikilik doğmaması düşünülerek hemen yeni bir anayasa ilân edilmemişti. Fakat, 13 Eylül 1920'de, Teşkilâtı Esasiye Kanunu Lâyihası başlığı altında başlayan Anayasa Tasarısı tartışmaları sonunda, 20 Ocak 1921 Anayasası kabul edilmiştir. O dönemdeki zorlu iç ve dış tehlikelere rağmen yasal, demokratik bir devlet sistemi gerçekleştirilmiştir³¹.

²⁷ Kenan Esengin, *Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar*, 2. Baskı, Ağrı Yayınları, İstanbul 1975, s. 23-26.; Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, (Terc.: Zeki Çelikkol), Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 41, 42.

²⁸ İç İsyenlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri'nin kuruluş amaç ve uygulamaları hakkında daha geniş bilgi için bk. Kemal Atatürk, *Nutuk* 1920-1927, C.: II, 12. Baskı, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1972, s. 440-450, 493-495.; E. Aybars, *a.g.e.*, s. 65.; K. Esengin, *a.g.e.*, s. kitabın tamamı.

²⁹ E. Aybars, *a.g.e.*, s. 14, 15.

³⁰ K. Atatürk, *Nutuk*, C.: II, s.529-550.; E. Aybars, *a.g.e.*, s. 51.; F. R. Atay, *a.g.e.*, s. 235-240.; K. Esengin, *a.g.e.*, s. 27.

³¹ *“Mustafa Kemal davranışlarında meşrûiyetçi kalmıya pek dikkatli idi. Anadolu'da millî meclis açılıncaya kadar Osmanlı mevzuatına dokunmamıştır”*, bk. F. R. Atay, *a.g.e.*, s. 197.; S. Kili-A.Ş. Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 91-93.; Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Ankara 1992, s. 20 vd.; G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 176.

İtilâf Devletleri'nin II. Londra Konferansı için sadece İstanbul Hükümeti murahhaslarını davet edip, TBMM temsilcilerinin de İstanbul Hükümeti Heyeti'ne katılarak konferansa katılmalarını istemesi üzerine, TBMM'nin 5 Şubat 1921 tarihli oturumunda beliren görüş: İstanbul Hükümeti'nin yasallığını (meşrûyetini) yitirdiği, TBMM'ni ve kararlarını yasal (meşrû) kabul ve ilân ederek, Türk Milleti'nin geleceğini idare etmekte olan TBMM murahhaslarının konferansa katılmalarını onaylaması, aradaki ikiliğe son verilmesinin dinî, millî ve vatanî bir görev olduğu yolunda idi. Buna karşılık Atatürk: *"Efendiler bu meclis yasaldir (meşrûdur) ve bunun yasallığını kimseye tasdik ettirmek lâzım değildir... Zatı Şahanedan (Padişah'tan) B. M. Meclisinin tasdiki talep ediliyor...Zatı Şahane, İstanbul'da düşman süngüsü altında iradesini kullanamayacak durumda, yani esirdir... Bizim Meclisimizi bir esir tasdik edemez..."* demiştir. Daha sonra, İstanbul Hükümeti'nden ayrı olarak, TBMM Murahhas Heyeti, Londra'ya gitmiş ve Konferansa katılmıştır³².

30 Ağustos 1922'de, Başkomutanlık Meydan Savaşı'nın kazanılması ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasını takiben, İtilâf Devletleri, İstanbul Hükümeti'ni de Lozan (Lausanne) Konferansı'na davet etmeyi düşünüyorlardı. İstanbul Hükümeti'nin de, Millî Hareketi bastırmak konusunda çıkardığı engelleri unutarak, kazanılan başarıya ortak olmak ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın 29 Ekim 1922'de TBMM Başkanlığı'na çektiği telgrafla Lozan Konferansı'na katılmak arzusuna, TBMM'de bazı milletvekillerinin Saltanatı destekler yöndeki görüşleri eklenince; Atatürk, 31 Ekim 1922'de Müdâfaa-i Hukuk Grubu toplantısında Osmanlı Saltanatı'nı kaldırmanın zorunlu hale geldiğini anlatmıştır. 1 Kasım 1922 günü TBMM'de yapılan uzun tartışmalar sonunda Saltanat kaldırılmıştır³³. Böylece; Türk Milleti'nin kendi geleceğini kendisinin belirlemesi anlamında, Yasal (Meşrû) haklarını kazandıran Millî İradeyi ve Tam Bağımsızlığını sağlayan Millî Egemenlik yolunu açmak mümkün olmuştur. Atatürk, 20 Ocak 1921 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle çok önceden beri düşündüğü Cumhuriyet yönetimini kurmuş, daha sonra, 3 Mart 1924'te, Hilâfeti de kaldırarak; demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ni sağlam bir temele oturtmuştur³⁴.

³² TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.: 1, 24 Nisan 1336 (1920)-21 Şubat 1336 (1921), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 1985, s. 382-421.

³³ K. Atatürk, *Nutuk*, C.: 2, s. 679-692.; Feridun Ergin, *K. Atatürk*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1984, s. 140, 141.

³⁴ "...Diğer bir düşünce saltanat rejimine son vererek Cumhuriyet rejimini kurmaktı... Devlet idaresini, Cumhuriyetten söz etmeksizin Millî Egemenlik ilkeleri çerçevesinde her an Cumhuriyete doğru yürüyen rejim etrafında yoğunlaşmaya çalışıyorduk... Büyük Millet Meclisi'nden daha büyük bir makam olmadığını telkinde ısrar ederek, saltanat ve hilâfet makamları olmadan da devleti idare etmenin mümkün olacağını ispat etmek gerekiyordu", bk. K. Atatürk, *Nutuk*, C.: 2, s. 839-851.; "17 Eylül (1919) tarihli bir rapora göre de: Anadolu'da Millî Hareket bağımsız bir Cumhuriyete doğru gitmektedir...Halk efkârını Damat Ferit'ten fazla Mustafa Kemal temsil etmektedir", bk. F. R. Atay, *a.g.e.*, s. 196.; "Cumhuriyet terimi ilk olarak 1923 Temmuzunda ortaya atıldı. Anlatılanlara göre, Gazi birkaç gazeteciye sofrasına davet eder. Fransız İhtilâlinde krallığın nasıl devrildiğinden söz açar. Bir sözlük getirtilerek *république*'in Türkçe karşılığına bakılır", bk. F.Ergin, *a.g.e.*, s. 150, 151.

SONUÇ

Atatürk'te, **Yasallık** (Meşrûiyet) anlayışı hakkında daha bir çok örnek verilebilir. Fakat, özellikle bir inkılâp ve ihtilâl lideri olduğu, yani totaliter bir davranış tarzının daha uygun düştüğü Cumhuriyetin ilânına kadarki dönemde gösterdiği yasal sorumluluk büyük önem taşımaktadır. TBMM'ni açış konuşmalarının birinde Atatürk; siyasî iktidarın ancak, halkın iradesini ve ideallerini göz önünde tuttuğu, hak ve haysiyetine, bağımsızlığına ve ilerleme arzusuna saygı gösterdiği ölçüde yaşayabileceğini, halkın iradesini hiçe sayanların unutulup gideceklerini belirtmiştir. İnkılâbı gerçekleştiren bir ihtilâlciler olarak Atatürk, tarihte görülen 'astığı astık kestiği kestik' bir ihtilâl lideri olmamış, keyfi davranmamıştır. İstanbul Hükümeti'nin baskıları sonucunda askerî ve sivil yetkilerinden istifa ettikten sonra da, sorumlu devlet adamı kimliğiyle Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin toplanmasına öncülük etmiştir. Demokratik bir ortamda halkın ortak bir karara varmasını sağlamıştır. Bu karar, Atatürk'ün devlet adamlığını halkın kabul etmesi ve Millî Harekete güven duyması kararıdır. Millî Hareketi yasal (meşrû) bir gaye haline getiren bu karar, Türk yurdunun bölünmesini önlemiş, Türk Milleti'ni esaretten kurtararak, tam bağımsızlığı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Abadan Yavuz, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara 1954.
- Akşin Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul 1983.
- Atatürk Kemal, **Nutuk** 1919-1920, C.: I, 14. Baskı, Ankara 1982 ve **Nutuk**, 1920-1927, C.: II, 12. Baskı, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1972.
- Atay Falih Rifki, **Çankaya**, Kral Matbaası, İstanbul 1984.
- Aybars Ergun, **İstiklâl Mahkemeleri**, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara 1975.
- Aydemir Şevket Süreyya, **Tek Adam** Mustafa Kemal 1881-1919, Yedinci Baskı, C.: 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- Bozkurt Gülnihal, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi** Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- Bozkurt Mahmut, Peker Recep, Tengirşenk Yusuf Kemal, **İlk İnkılâp Tarihi Ders Notları**, (Hz.: Oktay Aslanapa), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1997.
- Dağıstan Adil, **"Atatürk'te Millet Egemenliği Anlayışı"**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 3, Bahar 2006, s. 101-106.

- Dumont Paul, **Mustafa Kemal**, (Terc.: Zeki Çelikkol), Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Ergil Doğu, **Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara 1981.
- Ergin Feridun, **K. Atatürk**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1984.
- İnalçık Halil, **“Atatürk ve Atatürkçülük”**, Doğu-Batı Makaleler I, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005.
- Karal Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 5, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- Karpat Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Demokratik, Kültürel Temeller**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.
- Kili Suna-Gözübüyük A. Şeref, **Türk Anayasa Metinleri “Sened-i İttifaktan Günümüze”**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1985.
- Lewis Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.: Metin Kıratlı), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- Mardin Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- , **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- , **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Özbudun Ergun, **1921 Anayasası**, Ankara 1992.
- Selek Sabahattin, **Anadolu İhtilâli**, Beşinci Baskı, Örgün Yayınlar, İstanbul 1981.
- Şimşir Bilal, **“Atatürk’ün Kitap Sevgisi”**, Atatürk Kültür ve Eğitim Seminerleri, Ankara 1983.
- Tanyol Cahit, **Atatürk ve Halkçılık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.
- Tunaya Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi**, (Yayına Hz.yan: Erol Şadi Erdinç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- Tüfekçi Gürbüz D., **Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar**, Ankara 1985.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.: 1, 24 Nisan 1336 (1920)-21 Şubat 1336 (1921), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 1985.